

**KAZIMIERO BŪGOS DARBŲ REIKŠMĖ
ŠIUOLAIKINEI AKCENTOLOGIJAI**

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Plačiašakė ir įvairialypė mokslinė veikla iškelė kalbininką Kazimierą Būgą kaip didžiausią lietuvių kalbotyros autoritetą – kaip daugelio kalbotyros sričių pradininką ir klasiką. Jis – kalbos istorikas ir leksikografas, onomastas ir akcentologas. Tai XX a. pradžios kalbininkas, kuris iki šiol cituojamas, ir jo darbai vis dar gali būti atspirties tašku ne vienai drąsesnei mokslinei hipotezei. Kad būtų galima susidaryti kuo tikslesnį ir išsamesnį mokslininko veiklos vaizdą, šiandien Kazimiero Būgos darbus vertina paskirų kalbotyros sričių atstovai, tarp jų – ir akcentologai.

1. „Observatorijoje, nutraukdamas koki pusvalandį ar valandą nuo tarnybos darbo, 1900–1901 metais išmokstu priegaides žymėti. Tasai mokslas nėra buvęs man lengvas, nes tuomet nebuvo kam mane pamokyti [...]. Gyvu žodžiu nebuvo kam mane pamokyti, nes tuomet Jaunias dar nepažinau“ (Būga 1961: 12), – ši iškalbinga Būgos autobiografijos ištrauka gana tiksliai apibūdina jaunojo kalbininko kelią į lietuvių akcentologiją. Su Kazimieru Jauniumi jis susipažįsta 1901 m., o artimiau pradeda bendrauti po metų – 1902 m. Zigmo Zinkevičiaus (1959: 11) žodžiais tariant, Būga daug dėmesio skyrė „tiksliam nagrinėjamų žodžių kirčiavimui“, tačiau iki 1909 m. pabaigos, sekdamas Jauniumi, priegaides žymėjo ne taip, kaip dabar įprasta: tvirtapradę priegaidę – „stogeliu“ (ʎ), tvirtagale

priegaidę ir trumpąjį kirčiuotą balsį – akūto ženklą (´)¹. Ir tai suprantama: mokytojo Kazimiero Jauniaus autoritetas ir jo darbų įtaka buvo didžiulė (pirmiausia *Aistiškų studijų* rengimas, paskui hektografuotos Jauniaus lietuvių kalbos gramatikos redagavimas, jos vertimas į rusų kalbą, leidyba ir kt.).

2. Būgos, kaip subrendusio akcentologo, kelio pradžia, laikytinas Antano Juškos žodyno redagavimas². Tiesa, Būgos indėlis į šį žodyną (spausdintą jo dalį žr. J I–II, 1897–1922) dar nėra pakankamai išnagrinėtas. O ir pačiu žodynu be specialių studijų apskritai sunku naudotis (plačiau žr. Tolutienė 1961: 193 tt.)³. Tai nulėmė kelios priežastys.

Pirmiausia tai, kad, pasak F. Fortunatovo, į žodyną sudėta nemažai naujų, į kitus žodynus nepatekusių žodžių iš Veliunos, Pūšaloto, Alsėdžių, Kałtinių ir kitų Lietuvos vietų, tačiau vietovių nuorodos žodyne retos, todėl ne visuomet buvo galima nustatyti užrašymo vietą ar šaltinį, kai norėta patikslinti rūpimo žodžio kirčiavimą. Antra, be autoriaus ir jo brolio Jono, vėliau prie žodyno rengimo spaudai daugiau ar mažiau prisidėjo visi redaktoriai – be Būgos, ši žodyną dar redagavo Filipas Fortunatovas, Jono Juškos sūnus Vytautas, Jonas Jablonskis, Grigorijus Uljanovas, Jonas

¹ Kadangi šie kirčio ženklai nevienareikšmiai („stogeliu“ dar buvo žymimas balsio ilgumas, o akūtu – ir kirčio vieta), leidžiant Būgos raštus, senoji kirčiavimo tradicija buvo pakeista dabartine (Zinkevičius 1959: 11).

² 1912 m. pavasarį Būga, išlaikęs valstybinius egzaminus ir baigęs Peterburgo universitetą, paliekamas prie lyginamosios kalbotyros katedros (tuomet jai vadovavo Jeanas Boduinas de Courtenay) rengtis profesūrai (Zinkevičius, Kabelka 1959: 39). Tuo pat metu jam pasiūloma redaguoti A. Juškos žodyną (nuo K–L raidžių, nes ankstesnis redaktorius G. Uljanovas mirė).

³ Kad tai nepaprasta, liudija ir J. Jablonskio, kaip žodyno redaktoriaus, pripažinimas: „Вопроць одъ удареніи А.Б. Юшкевича сказаляся для меня особенно труднымъ“ (JI, XXVI).

Šlapelis, Jeanas Boduinas de Courtenay ir kt. (plačiau žr. Sabaliauskas 1979: 165), todėl iš tikro sunku objektyviai įvertinti kiekvieno iš jų indėlį. Tik žinoma, kad Būgos suredaguoti žodyno lankai dar būdavo Fortunatovo atidžiai peržiūrimi, nes be jo „parašo negalima buvo spausti net ir gatavų korektūros lankų“, o „parašą išgauti iš Fortunatovo buvo nepigu“ (Būga 1959: 14).

Iš išleistosios žodyno dalies akivaizdžiai matyti, kaip redaktoriaus (ar kelių redaktorių) pastangomis kito kirčiavimo žymėjimas: pirmojoje dalyje priegaidės atpažįstamos iš tuo metu įprasto kirčio ženklų – gravio ir akūto – dėliojimo ant kirčio spūdi patiriančio dvigarsio raidės, plg. *apáugti* (*Ap-áugti*, -gu, -gau, -gsiu J I 28) ir *apaūti* (*Ap-aūti*, *ap-aunū*, *ap-avaū*, *ap-aūsiu* J I 28). Ilgujų balsių priegaidės kirčio ženklais čia paprastai neatspindimos, plg. *Kełmas apáuğes sámanomis* J I 28; *Nū atkálnės su rógėmis vajkáj važinėjus žiémą* J I 124 ir pan.

Vėliau – antroje dalyje, nors daug nevienodumų ir tame pačiame tome, tačiau čia gana nuosekliai vartojamas cirkumfleksas. Todėl lengvai atpažįstamos ne tik dvigarsių, bet ir ilgujų balsių priegaidės, plg. *Kałnas*, -na, nom. pl. *kałnai* или *kałnai*; *Pakálnė kátna neapgalės*, t. y. *kàs pōns*, *vis pōns* (J II 20). Tai, matyt, būta ir jaunojo Būgos nuopelno, nes jis buvo gerai susipažinęs su svarbiausiais Fridricho Kuršaičio darbais⁴.

⁴ Lietuvių akcentologijos istorijai svarbus Fridricho Kuršaičio veikalas – *Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache* (Kurschat 1843–1849). Ypač reikšminga antroji dalis – *Laut- und Tonlehre der litauischen Sprache*, kur smulkiai aprašyta lietuvių kalbos kirčiavimo sistema. Dar svarbesnė jo gramatika *Grammatik der litauischen Sprache* (Kurschat 1876). Nors ji parašyta vokiškai, Kuršaitis visus lietuvių kalbos pavyzdžius sukirčiavo ir priegaidėms žymėti pritaikė graikų kalbos kirčio ženklus. Nepakitusi priegaidžių žymėjimo tradicija išliko iki mūsų dienų.

Šias nuostatas Kuršaitis įtvirtino praktiškai žodyne – *Wörterbuch der littauischen Sprache*, kuri sudarė vokiečių-lietuvių kalbų dalis *Deutsch-littauisches Wörterbuch* (Kurschat 1870–1874) ir lietuvių-vokiečių kalbų dalis *Littauisch-Deutsches Wörterbuch* (Kurschat 1883).

3. „Iš Kuršaičio žodyno ir gramatikos ir Baranausko „Ostlitauische Texte“ patiriu, kad lietuvių kalbos skiriama dvejoja priegaidė [...]. Vienatijas priegaidės mokytojas man tebuvo Kuršaičio žodynas“, – prisipažįsta Būga (1961: 12). Kuršaičio darbuose rytų aukštaitis Būga negalėjo nepastebėti kirčiavimo skirtumų – visi Kuršaičio pateikti pavyzdžiai iliustravo Rytų Prūsijos lietuvių tarmėms (artimoms Didžiosios Lietuvos vakarų aukštaičiams kauniškiams) būdingus kirčiavimo sistemos ypatumus.

Be to, Kuršaičio kirčiavimo tradiciją iš esmės tęsė ir Jonas Jablonskis, lietuvių bendrinės kalbos normų kūrėjas ir puoselėtojas⁵. Tiesa, bendrinei kalbai Jablonskis bandė diegti ir savų vakarų aukštaičiams būdingų kirčiavimo variantų. Pavyzdžiui, pasak Arvydo Vidžiūno (1997: 101), nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos priesagos *-inys* daiktavardžius Jablonskis linko kirčiuoti tvirtagališkai, t. y. su cirkumfleksine priegaidžių kaita – *báltinius, mōkinį, traūkinį*⁶ ir pan. Tačiau vakarietiški kirčiavimo variantai bendrinėje kalboje neišgalėjo.

Nujausdamas, kad daugelis jų yra naujoviškesni perdirbiniai, vartojami tik vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, Būga ir bendrinės kalbos kirčiavimui teikė senesnius kirčiavimo variantus, kurie būdingi rytų aukštaičiams.

Taigi, matyt, pirmiausia Būgos darbai, jo autoritetas nulėmė tai, kad bendrinės kalbos pagrindu laikydami pietines vakarų aukštaičių šnektas, kirčiavimą norminome ir tebenorminame pirmiausia atsizvelgdami į rytų aukštaičių tarmių polinkį.

⁵ Tiesa, vienur kitur Jablonskis Kuršaitį taisęs ar pildęs – pvz., dėl daiktavardžio *ėdesis*: „Užnemunėje sakoma *ėdesis* (iš senoviškesnio **ėdesj̄s*)“ (Vidžiūnas 1997: 88–89).

⁶ Lietuvių bendrinėje kalboje šie žodžiai kirčiuojami be metatonijos ir išlaiko pamatinio žodžio šaknies priegaidę, plg. *báltinius* (: *báltas*), *mōkinį* (: *mōkė*), *traūkinį* (: *traūkė*).

4. Pabrėžtina, kad Kazimieras Būga buvo ne tik gerai išnagrinėjęs anksčiau paskelbtas kalbininkų gramatikas ar žodynus. Net redaguodamas Juškos žodyną, jis jau naudojosi ir savo paties išgirstais bei užrašytais tarmių duomenimis.

Pro Būgos ausis negalėjo praslysti tiek naujoviškesnis, tiek archajiškesnis kai kurių žodžių ar jų formų kirčiavimas lietuvių tarmėse. Jis buvo labai gerai susipažinęs su tuometinio lietuvių kalbos ploto pakraščiais: 1906 m. vasarą Būga lankėsi Zieteloje, 1909 m. kartu su Jonu Jablonskiu, Juozu Balčikoniu, ir Jonu Šlapeliu gyveno Seinuosė, 1911 m. rugpjūčio mėnesį jis lankėsi Dysnojė (prie Tverėčiaus), spalio mėnesį – Čiskode (netoli Rėzeknės, Latvija), lapkritį jau gyveno Mósėdyje, o vėliau dar lankėsi Marcinkonysė, Dusetosė, Suv. Naūmiestyje, Vilniuje, Kaunė ir kitur (Zinkevičius, Kabelka 1959: 35). 1914 m., gavęs Švietimo ministerijos stipendiją, Būga išvyksta stažuotis į Karaliaučių pas prof. Adalbertą Bezenbergerį, ketindamas aplankyti ir Prūsijos lietuvių kaimus, geriau susipažinti su Tilžės apylinkių šnektomis (Zinkevičius, Kabelka 1959: 45), tačiau prasidėjęs pirmasis pasaulinis karas nutraukia stažuotę ir priverčia atidėti net magistro egzaminus.

Tarmių kirčiavimo dalykai labai domino Būgą visą gyvenimą. Antai 1923 m. birželio 15 d. laiške kunigui Feliksui Sragiui jis užsimena apie būsimas atostogas, kurias ketino praleisti Plūngėje: „Pasirenku aš Plungę dėl to, kad čia tikiuosi daugiau laimėti kaip kur kitur [...]. šios vasaros mano atostogų tikslas – susipažinti su žemaičių priegaidėmis ir jų sistema. Iš Plungės, kaip iš žemaičių centro, lengva bus susipažinti ir su apylinkės šnektomis (žemaičių). Ta pažintis bus naudinga ne tikai žodynui, bet ir lietuvių kalbos tarmėmokslui“⁷. O 1924 m. vasarą, gavęs atostogų, Būga važiuoja

⁷ Cituojama iš Zinkevičius 1959: 61.

jau į Aukštadvarį, nes norėjo patikslinti dzūkų tarmės ploto ribas ir ten vykusiuose mokytojų kursuose „sužvejoti ne vieną žodį savo savajam žodynui“ (Zinkevičius, Kabelka 1959: 63).

5. Įžanginėje *Lietuvių kalbos žodyno* dalyje buvo paskelbta Būgos studija, skirta lietuvių kalbos kirčiui ir priegaidėms – „Kirčio ir priegaidės mokslas“. Ji pirmoji istorinė lietuvių kalbos akcentologija.

Nors pats Būga ją vertino gana kritiškai, tačiau šiandien reikia pripažinti, kad į „Kirčio ir priegaidės mokslą“ Būga sudėjo labai daug ką. Čia rasime trumpą, bet informatyvų aukštaičių ir žemaičių kirčiavimo ypatybių aprašą. Be to, pirmą kartą taip išsamiai aptarta lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos raida, paremta archajiškais kirčiavimo atvejais, Būgos sulasiotais iš kirčiuotų Mikalojaus Daukšos raštų. Į šį vieną darbą sudėti ir moksliniai, ir metodiniai lietuvių akcentologijos pamatai, o Būgos nubrėžtu keliuėjo ir vėlesni kalbininkai – Pranas Skardžius, Zigmantas Zinkevičius ir kt.

6. Aptariamoji studija buvo labai svarbi ne tik istoriniams, bet ir sinchroniniams tyrimams. Ir net būsimiems mokyklų vadovėliams. Iš jos ne tik matyti, kaip Būga suprato kirtį, priegaidę (jų apibrėžimus bus perėmus iš Kuršaičio) ar priegaidžių kaitą, bet ir kaip metodiškai paprastai gebėjo dėstyti svarbiausius dalykus, būtinus gana sudėtingai lietuvių kirčiavimo sistemai perprasti.

„Dėl kirčio ir priegaidės man žodyno įvade visai netektų kalbėti, kad šiam mokslo skyriui būtų jau išleistas tam tikras vadovėlis“, – rašė Būga (Būga 1961: 21). Metodiniu požiūriu ypač svarbu, kad autorius nevengė pateikti daugybės pavyzdžių. Jis, matyt, buvo linkęs atsižvelgti į tarmines savo žodyno skaitytojų fonetines ir kirčiavimo skirtības.

Lietuvių kalbos priegaidžių skirtumai Būgos laikais turėjo būti dar visur gerai girdimi ir suvokiami iš klausos. Pavyzdžiui,

nurodęs, kad „dažnai tos pačios šaknies žodžiai gauna nevienodos priegaidės kirtį“, Būga pateikia pavyzdžių, kuriuose priegaidžių kaitą pastebės „kiekvienas klausios ausies lietuvis“ (Būga 1961: 27–28), plg. acc. sg. *džiōvą* : *džiōvė*, *pakrámta*, *krímst* (: *krańto*), *pašáipa* : *šáiposi*; *lōpas* : *lōpau*, *pavōjdas* : *išvōdo*, *išvōsti*, *skuńdas* : *skũndžiu*, *traũko žolė* : *tráukti*; *rimtas*, *rimti* : *reńti*; *šiltas* : *šilti*; *piėnė*, *piėnius* : *pėnas*, *siũlės* : *siũlas*; *láisvė* : *laĩsvas*, *mėilė*, *mėilintis* : nom. pl. *meĩlūs*; *vĩlkė* : *vĩlkas*; *lėnkė*, *linkis* : *leńkti*, *lińkti*; *brỹdis*, acc. sg. *brỹdė* : *brỹdoti*; *kańdis* : *kánda*, *lańgius* : *lángas*; *klykis* ‘suopis’ : *klỹkti*; *giėdalas* : *giėdu*, žem. *triėdaldas* : *trėdžiu*; *geřvinas* : *gėrvė*; *pagáutė* : *pagáuti*, *šienáutė* : *šienáuti*; *nešiōtė* : *nešiōti*, *vaziūōtė* : *vaziūoti*; *graũsmas* : *gráusti*, *keĩksmas* : *kėĩkti*; *pakaĩnė* : *kálnas*; *paklėtė* : *klėtis*, *pasōstė* : *sōstas*; *padángė*, *dángos* : acc. sg. *dańgu*; *pasaũliui* : *sáulė*, *pavėjui* : *vėjas*; *birbauti* : *birbti*, *rėkauti* : *rėkia*, *švilpauti* : *švilpti*; *mártauti* : acc. sg. *mařcia*, *mėrgauti* : acc. sg. *meřga*; *dáuzėti* : *daũžti*, *kėrtėti* : *keřta*, *mėrdėti*, *miršta* : *miřti*, *skėndėti* : *skeńdo*, *skėrdėti* : *skeřdzia*, *dáuginti* : *daũg*, *drąsinti* : nom. pl. *drąsūs*, *páikinti*, *páikioti* : *paĩkas*, *rũpinti* : *rũpi*, *rũpestis*, *svėikinti* : *sveĩkas*, *tėisinti* : nom. pl. *teĩsūs*, *teĩsti*, *várginti* : *várgas*; *pėdinti* : acc. sg. *pėda*, *vėplinti* : *vėpla*; *braĩdžioja* : *braĩdo*, *draĩkiojas* : *draĩko*, *lándžioti* : *lańdo*; *juōduoja*, *juōsti* : *júodas*, *mařguoja* : *márgas*, *mėlynuoja* : *mėlynas*; *klōji* : *klóti*, *tĩrpsi* : *tĩřpti* ir kt. Iš Būgos žodyno išplito tokie chrestomatiniai metatoniją iliustruojantys pavyzdžiai, kaip *kũlė jau iškũlė*, *brėžiu brėži*, *ėda ėdį*, *eik pagrėbstų grėbstyti* ir pan.⁸

Platus Būgos, kaip tarmėtyrininko ir kalbos istoriko, akiratis labai pravertė lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos norminimo praktikai. Suprasdamas būtinybę bendrinei kalbai teikti vienu tarmės pamatu sudarytą kirčiavimo sistemą, šis kalbininkas vis dėlto buvo

8

Būgos suformuluotu priegaidžių kaitos apibrėžimu rėmėsi ir vėlesni kalbininkai – Mykolas Durys, Petras Būtėnas, Pranas Skardžius, Benjaminas Babrauskas, Antanas Salys ir kiti kalbininkai (plačiau žr. Mikulėnienė 2005).

tolerantiškas tarminėms kirčiavimo gretybėms. Į jas žiūrėta tik kaip į šnekamosios kalbos variantus.

7. Būga galėjo būti surinkęs daug įvairiose tarmėse nevienodai kirčiuojamų žodžių ar susidaręs ištisą jų kartoteką. Paskatintas Janio Endzelyno ir Reinholdo Trautmanno, šiuos kirčiavimo variantus jis (Būga 1923 : 109 tt., 1924: 91 tt., 250 tt., 1959: 386 tt.) paskelbė kartu su metatonijos atvejų sąrašu.

Nors pats autorius apgailestavo dėl medžiagos stokos negalėjęs pateikti paralelių iš slavų kalbų, jo sudarytas akcentinių variantų sąrašas iki šiol yra pats išsamiausias. Kirčiavimo variantus ir priegaidžių kaitos paveiktus žodžius suskirstęs kalbos dalimis pagal kamiengalius, kruopščiai sugretinęs lietuvių bei latvių kalbų (ir jų tarmių) duomenis, Būga pateikė, galima sakyti, baltiškosios metatonijos vaizdą.

Plačiau čia nenagrinėjant šio puikaus Būgos straipsnio – „Die Metatonie im Litauischen und Lettischen“, – vis dėlto būtina bent trumpai paminėti svarbiausius dalykus, suteikusius šiai studijai ir, apskritai, visai Būgos istorinei akcentologijai išskirtinę vertę.

7.1. Pirmiausia – tai šiame ilgame sąrašė⁹ pateikti nevienodai lietuvių ir latvių kalbose (bei tarmėse) kirčiuojami žodžiai – daiktavardžiai, būdvardžiai, veiksmažodžiai (plačiau žr. Mikulėnienė 2003: 46 tt). Pavyzdžiui, tarp *o* kamieno daiktavardžių autorius mini la. *bērns* ‘vaikas’ : lie. *bėrnas*; *kiēmas*, la. *ciems* : lie. *káimas* arba *káima*; *laiškas* K, DPo, pr. *lāiskas* : ryt. a. *lāiskas* Ds, Tvr, J; *maurāi*, acc. pl. *maurus* KGr : *máurus* Ds, la. *maūrs* ‘velėna’; ryt. a. *priēdas*, vak. a. ir žem. *priēdai*, serb.-kr. *prīd* : la. *priēds*; *pūras*, *pūrai*¹⁰, gr. *πρῶδ* : la. *pūri*; *spuōgas* Kv, Slnt : ryt. ir vak. a. *spúogas*; *stuñbras* : la. *suñbrs*; *veřgas* Sch : *vėrgas*, pl. *vergaĩ* Ds, Kv, K, la. *veřgs* (plg. la.

⁹ Pavyzdžiuose, kurie čia bus pateikiami, išlaikomos K. Būgos vartotos lietuviškų kirčiavimo variantų nuorodos. Latviškų variantų šaltinių santrumpos dėl vietos stokos nepateikiamos.

vėrdzināt, lie. *vėrginti*); *žirgas* J : *žirgas*, pl. *žirgaĩ* Ds, K, la. *ziřgs* (Būga 1959: 387 tt.)...

Nors būdvardžių sąrašas perpus trumpesnis negu daiktavardžių, tačiau ir čia autorius nurodo išimčių – pavyzdžiui, be metatonijos kirčiuojamą *brángus*, acc. sg. *brángu* Jauniaus Gr, ryt. a. *brángus* ir la. *brañgs* ‘puikus, nuostabus’ (Būga 1959: 425).

Kai kurių šių variantų atsiradimą, pavyzdžiui, *o* kamieno daiktavardžių kirčiavimą, K. Būga aiškina analoginiu išlyginimu, plg. *maīšas*, la. *māiss* : *máišas* K; *šėřnas* K : *šėrnas* Ds, Kv, Slnt. Jų akūtas, autoriaus nuomone, galėjo būti perimtas iš *ā*-kamienu formų – *máiša* K, R; *šėrna* Jnš, Škn, Als (Būga 1959: 338). Kiti žodžiai – *laumė*, acc. sg. *laūmė* : la. *laūma*; *šuolỹs*, gen. sg. *šuōlio* : *šuōlis*... – akivaizdžiai liudija buvus ryšį tarp šaknies priegaidės ir žodžio kamieno. Be to, Būga pateikė ir tokių atvejų, pvz., *aviētė* : žem. *avētė* Kv (plg. la. *aviētene* arba *aviētenes*, la. *aviēši* = ryt. a. *aviēčiaiā*, acc. pl. *āviečius*); *papařtis* Ds : *papārtis* K, Kv, SN arba *papartỹs*, gen. sg. *pāparčio* Seinai (Būga 1959: 404, 412), kuriuose galima išvelgti cirkumfleksinės priegaidžių kaitos ryšį su kamiengaliu bei akcentine paradigma.

7.2. Pateikęs per pusantro šimto žodžių, Būga smarkiai išplėtė iki jo nagrinėtų vadinamųjų galūninės darybos daiktavardžių su metatonija sąrašą.

Be Endzelyno (Endzelin 1913/14: 104 tt., Endzelins 1974: 516 tt.) minėtų *o*, *io*, (*i*)*ē*, *iā*, *ā* kamienu vedinių, čia plačiai aprašyti *iu* kamieno daiktavardžiai, padaryti tiek iš vardažodžių, plg. *gīrnius* (: *girnos*), *kaĩlius* ‘kailiadirbys’ (: *káilis*), *lañgius* ‘stiklius’ (: *lángas*), *puōdžius* (: *púodas*), *šaukščius* (: *šáukštas*); tiek iš veiksmažodžių, plg. *gỹrius* ‘gyrimasis; pagyrūnas’ (: *girtis*), *pirđzius* (: *pėrdžiu*), *skỹrius* K ir *skyriūs*, acc. sg. *skỹrių* Vilkaviškis (: *skirti*), *smiřdzius* (: *smiřdžiu*) ir pan. (Būga 1959: 420).

Greta pateikti dviskiemenio kamieno pavyzdžiai, kurie skiriasi kirčio slinktimi, plg. *garbānius* (: *gārbana*), *gelėzius* (: *geležis*, acc. sg.

gėleži), *kubilius* (: *kūbilas*), *utėlius* (: acc. *ūtėlė, utėlė*); taip pat *karsinčius* (: *kársinti*).

Tai rodo, kad to paties darybos tipo žodžiuose esančias priegaidžių ir kirčio vietos kaitas Būga laikė istoriniu požūriu giminingomis¹⁰.

7.3. Gerokai plačiau negu jo pirmtakai Būga aprašė metatoniją priesaginiuose daiktavardžiuose. Jis pateikė net 74 lietuvių ir latvių kalbų priesagas, kurių vediniuose pakitusi pamatinio kamieno priegaidė.

Daugiau kaip pusę Būgos pateiktų darybos formantų sudaro priesagos, prie kurių prisišliejė įvairūs kamiengaliai (plg. *-klas, -klā, klē, -klīs; -ulas, -ulē, -ulis, -ulīs* ir pan.)¹¹. Kamiengalių variantiškumas liudija žodžių su šiomis priesagomis senumą, nors ir ne visi jie priskirtini tam pačiam chronologiniam sluoksniui. Jų šaknyse įvykusi priegaidžių kaita, rodos, taip pat laikytina senesniais – baltiškios metatonijos – atvejais.

7.4. Apskritai metatonijos tyrimuose Būga tęsė Bezenbergerio ir Endzelyno tradiciją. Pavyzdžiui, jis vienu kitu žodžiu papildė būdvardžių (resp. dalyvių), perėjusių į daiktavardžių klasę, sąrašą. Be to, nustatė, kad kai kuriuose iš jų metatonija galėjo ir nevykti, o daiktavardžiai turėję apibendrintą būdvardžio šaknies priegaidę, plg. subst. *laikas* ir la. subst. *laīks* : adj. **lāiks* (plg. la. *lieku, lieks*; lie. adj. *nūolaikas*); *taukaī*, acc. pl. *tāukus* ir la. subst. *tāuki* (< **taūki*) : adj. *tāuks* (Būga 1959: 387).

Nors gausi medžiaga autoriaus pateikta be platesnio komentaro, bet iš jos matyti, kad Būga, kaip ir Endzelynas, baltų kalbų metatoniją sieja ne tik su žodžio perėjimu iš vienos kalbos dalies į kitą,

¹⁰ Šią mintį taip pat patvirtina kai kurie priesaginiai daiktavardžiai, plg. vedinius su priesaga *-klas*: *vystỹklas* J (: *vỹstyti*); *-tas* : *žibiñtas* (: *žibinti*) ir kt. (Būga 1959 : 391, 392).

¹¹ Darybos formantai čia pateikiami Būgos rašyba.

bet ir su daryba – žodžio kamiengalio pakitimu (t.y. žodžio perėjimu iš vieno kamieno į kitą), sufiksacija bei kompozicija.

7.5. Būgos sąrašė pateikta lietuvių kalbos dūrinių su cirkumfleksine metatonija antrajame dėmenyje. Jie neturi tikslų atitikmenų latvių kalboje. Tai gali liudyti vėlesnį šių dūrinių kirčiavimą. Lietuviški balsinių priesagų daiktavardžiai taip pat dažniau skiriasi įgytu cirkumfleksu, plg. *bařškalas* : *bārska, barskėti*; *ėdesis* KGr : *ėdu*; *lūkestis* : *lāukti*; *mīlžinas* : la. *mīlzis*, arba *mīlzis* 'mīlžinas', plg. la. *mīlza* 'krūva' ir pan.

Taigi neatmestina prielaida, kad lietuvių ir latvių kalbų vardažodžio kirčiavimo sistemos daugiausia formavosi savarankiškai.

8. Ištyrus Būgos paskelbtą medžiagą, galima padaryti šias išvadas.

1. Baltų kalbų metatonija, iki šiol nagrinėta kaip fonetinis reiškinys, lietuvių ir latvių kalbose, ko gero, reiškesi ne visada vienodai ir ne tuo pačiu metu, o lietuvių ir latvių kalbų vardažodžio kirčiavimo sistemos daugiausia formavosi savarankiškai (Mikulėnienė 1998: 59 tt.).

Čia reikia turėti omenyje, jog baltišką akūtą ir cirkumfleksą atliepiančios šių kalbų priegaidės skiriasi balso judėjimo kryptimi. Latvių kalbos akūtinės prigimties „kylančios“ *stieptā* ir *lauztā* (A↗) nesutampa su lietuvių „krintančiąja“ tvirtaprade (A↘), o cirkumfleksinė latvių kalbos *kritoša* (C↘) – su lietuvių kalbos „kylančia“ tvirtagale (C↗). Manant, kad latvių kalbos vardažodžiai dažniau skiriasi akūtinė metatonija, o lietuvių kalbos – cirkumfleksine, susidaro išpūdis, jog būta skirtingų kaitų. Sprendžiant iš balso judėjimo pobūdžio, galima teigti, kad abiejų rūšių metatonija lietuvių ir latvių kalbų vardažodžiuose vis dėlto vyko ta pačia kryptimi, t. y. krintančioji priegaidė (lie. tvirtaprade, la. *kritoša*) buvo pakeista kylančiąja (lie. tvirtagale, la. *stieptā*) (plačiau žr. Zinkevičius 1984: 194, Mikulėnienė 1998: 59 tt.).

2. Latvių kalbos duomenimis dažniau įrodomas ne viso lietuvių kalbos ploto, o tik rytų aukštaičių kirčiavimo variantų senumas ar senoviškumas. Būgos pateiktieji kirčiavimo variantai liudija buvus arealines kirčiavimo skirtybes. Tais atvejais, kai teikiamas latvių (retai – prūsų) kalbos atitinkmuo, jo akūto balso judėjimo kryptis neretai sutampa su vakarų plote (žemaičių, kartais – ir vakarų aukštaičių) užrašytų pavyzdžių cirkumflekso intonacine kreive ir balso judėjimo kryptimi dažnai yra priešinga rytų aukštaičių priegaidei, plg. Būgos pateiktus pavyzdžius: *laiškas* K, DP (Cṛ), pr. *lāiskas* (Aṛ) : ryt. a. *lāiskas* (Aṛ), *žirgas* J (Cṛ), la. *ziřys* (Aṛ) : *žirgas* Ds, K, žem. (Aṛ), *gerklę, gerklė* žem., J (Cṛ), plg. la. *dzerīt* (Aṛ) : ryt. a. *gerklę, gerklė* (Aṛ) ir pan.

3. Priežastys, nulėmusios nevienodą vardažodžių kirčiavimo sistemos raidą rytinėse ir vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse, kol kas taip ir lieka neaiškios. O būtent Būgos paskelbti duomenys leidžia spėti, kad ne tik latvių laužtinės priegaidės atsiradimas, bet ir lietuvių kalbos cirkumflekso, taip pat cirkumfleksinės metatonijos išigalėjimas lietuvių kalbos dariniuose yra susijęs su kirčio perkėlimu į gretimą žodžio skiemenį (plačiau žr. Endzelins 1927: 36, 1951: 44). Šie reiškiniai giminiški tik tipologiniu požiūriu, bet reiškesi skirtingu metu.

Literatūra

Būga, Kazimieras (1923), Die Metatonie im Litauischen und Lettischen, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf den Gebiete der indogermanische Sprachen* 51, 109-142.

Būga, Kazimieras (1924), Die Metatonie im Litauischen und Lettischen, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf den Gebiete der indogermanische Sprachen* 52, 250-302.

Būga, Kazimieras (1959), Die Metatonie im Litauischen und Lettischen, *Rinktiniai raštai* 2. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 386-483.

Būga, Kazimieras (1961), Kirčio ir priegaidės mokslas, *Rinktiniai raštai* 3. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 19-84.

Endzelin, Janis (1913/1914): Weiteres zu den lettischen Intonationen, *Indogermanische Forschungen* 23, 104-118.

Endzelins, Jānis (1927), *J. Endzelina lekcijas per baltu valodu salīdzinamo gramatiku*. Uzrakstījusi M. Endzeline. Rīgā: Latvijas Vidusskolu skolotāju kooperatīva izdevums.

Endzelins, Jānis (1951), *Latviešu valodas gramatika*. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.

Endzelins, Jānis (1974), *Darbu izlase*, 1. Rīga: Zinātne.

J I-II, 1897-1922: *Litovskij slovar' A. Juškeviča s tolkovaniem slov na russkom i poliskom jazykax*. Sankt Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk.

Mikulėnienė, Danguolė (1998), Dėl cirkumfleksinės metatonijos dūriniuose, *Baltistica* 33(1), 59-64.

Mikulėnienė, Danguolė (2003), Diachroniniai metatonijos tyrimai, *Lituanistica* 4 (56), 41-59.

Mikulėnienė, Danguolė (2005), Metatonijos normų formavimasis lietuvių bendrinėje kalboje, *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla (spausdinama).

Sabaliauskas, Algirdas (1979), *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, iki 1940 m.*, Vilnius: Mokslas.

Tolūtienė, Birutė (1961), Antanas Juška leksikografas, *Literatūra ir kalba* 5, 87-377.

Vidžiūnas, Arvydas (1997), *Jono Jablonskio akcentologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Zinkevičius, Zigmąs (1959), Pratarė, Kazimieras Būga, *Rinktiniai raštai* 1. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 5-12.

Zinkevičius, Zigmąs, Jonas, Kabelka (1959): Kazimieras Būga, *Rinktiniai raštai* 1. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 13-100.

Zinkevičius, Zigmąs (1984), *Lietuvių kalbos istorija* 1. *Lietuvių kalbos kilmė*. Vilnius: Mokslas.

Die Bedeutung der Forschungsergebnisse von Kazimieras Būga für die gegenwärtige Akzentologie

D. Mikulėnienė (Vilnius)

Im Blickfeld des Sprachforschers Anfang des 20. Jahrhunderts Kazimieras Būga waren sowohl Fragen der Geschichte, als auch Probleme der Lexikographie, Onomastik und Akzentologie. Seine Studien, darunter auch akzentologische Forschungen, können auch heute zu neuen wissenschaftlichen Hypothesen anregen. Būga war mit der Akzentuierung der litauischen Mundarten sehr wohl vertraut, kannte die Werke von Friedrich Kurschat, verfügte über umfassende Kenntnisse des alten Schrifttums. Besonders hervorzuheben sind seine Metatonieforschungen der baltischen Sprachen.

In Anschluß an Jānis Endzelīns und Reinhold Trautmann hat Būga eine sehr ausführliche Zusammenstellung der litauischen und lettischen Metatoniefälle vorgelegt, aus der zu ersehen ist, daß die Metatonie im Litauischen und Lettischen nicht auf dieselbe Art und Weise und nicht zur gleichen Zeit zustande kam. Insbesondere gilt das den Nomina.

Die Analyse des von Būga zusammengetragenen Materials veranlaßt uns zu folgenden Schlüssen. Aufgrund des lettischen Materials wird das Alter bzw. die Altertümlichkeit der ostaukschaitischen Akzentuierungsvariante bewiesen, nicht aber die des ganzen litauischen Sprachareals. Die Ursachen, die zur unterschiedlichen Entwicklung des Akzentuierungssystems der Nomina in östlichen und westlichen litauischen Mundarten führten, sind bis jetzt noch ungeklärt. Das von Būga veröffentlichte Material legt die Vermutung nahe, daß nicht nur die Entstehung des lettischen bruchtonigen Silbenakzents, sondern auch die Durchsetzung des litauischen Zirkumflexes sowie der zirkumflexen Metatonie im Wortbildungssystem in Zusammenhang mit der Verlegung des Wortakzents auf die nebenliegende Silbe in Verbindung steht. Diese Erscheinungen sind typologisch verwandt, jedoch ist die Entstehungszeit unterschiedlich.